

Şüphe, Eleştirel Düşünce ve Doğru Bilgi İlişkisi*

Celal YEŞİLÇAYIR¹

Öz

Şüphe ve eleştiri günlük dildeki negatif anlamlarının ötesinde felsefi anlamda doğru akıl yürütmenin önemli uğrakları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Doğru akıl yürütmek ise doğru bilgi için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Bununla birlikte bilme edimini kişiye ait tecrübeler, önyargılar, içinde bulunulan fiziki ve psikolojik durum vb. faktörlerden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Birçok filozof bilgi nesnelere ile öznel algının aynı şey olmadığına dikkat çekmeye çalışmıştır. Buna göre gerçeklik ve algı arasındaki farklılık konusunun, temel felsefi bir problem olduğu anlaşılmaktadır. “Kirli bir camdan dışarı bakan birinin her şeyi kirli görmesi” misali bakış açılarına göre insanların gördükleri şeyler farklılaşmaktadır. Diğer taraftan bilen özne olarak kişinin içinde bulunduğu duygu durumu bilme süreçlerini doğrudan etkilemektedir. Alışkanlıklar, geleneksel yargılar, ben-merkezcilik vb. birçok duygu ögesi dış dünyanın algılanmasına etki etmektedir. Bununla birlikte kişinin dış dünyayı bilmesini doğrudan etkileyen söz konusu süreçlerin belirlenmesi ve ayıklanması bakımından “şüphe” önemli bir enstrüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçte sağlıklı ve itidalli bir şüphencilik, filozoflar için yol gösterici mahiyette olacaktır. Söz konusu şüphe gerektiren durumlarda başvurulması gereken diğer yöntemin eleştirel düşünme olduğunu ifade edebiliriz. Eleştirel düşünmek belli bir bilginin/konunun doğruluğunu denetlemek anlamına gelmektedir. Böylelikle doğru ve yanlışın ayırt edilmesi mümkün olabilecektir. Söz konusu analiz/çözümleme süreçlerinden ortaya çıkan bulgular çerçevesinde senteze başvurarak doğru bilginin inşası mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şüphe, Eleştirel Düşünce, Doğru Bilgi, Dogmatizm, Kant

* Bu makale 7-9 Ekim 2022 Urla Felsefe Günleri’nde Celal Yeşilçayır tarafından sunulmuş tebliğin genişletilmiş ve düzenlenmiş halidir.

¹ Doç. Dr. , Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, celalYESIL@hotmail.com, ORCID:0000-0002-3132-920X

The Relationship Between Doubt, Critical Thinking and True Knowledge

Abstract

Beyond their negative meanings in everyday language, scepticism and criticism appear to be the important stages of correct reasoning in the philosophical sense. Correct reasoning is indispensable for correct knowledge. However, it is not possible to consider the act of knowing independent of factors such as personal experiences, prejudices, physical and psychological conditions, etc. Many philosophers have tried to draw attention to the fact that objects of knowledge and subjective perception are not the same thing. Accordingly, it is understood that the difference between reality and perception is a fundamental philosophical problem. What people see differs according to their point of view, as in the case of "a person looking out of a dirty window sees everything dirty". On the other hand, the emotional state of the person as the knowing subject directly affects the processes of knowing. Many emotional elements such as habits, traditional judgements, self-centredness, etc. affect the perception of the external world. However, "scepticism" appears as an important instrument in terms of identifying and eliminating these processes that directly affect one's knowledge of the external world. In this process, a healthy and moderate scepticism will be a guide for philosophers. We can state that the other method that should be applied in situations that require doubt is critical thinking. Critical thinking means checking the accuracy of a certain knowledge/subject. In this way, it will be possible to distinguish between right and wrong. It will be possible to construct the correct knowledge by applying to synthesis within the framework of the findings emerging from the analysis/analysis processes in question.

Keywords: Doubt, Critical Thought, True Knowledge, Dogmatism, Kant

Giriş

Düşünce tarihi incelendiğinde “şüphe”, “eleştirel düşünce” ve “doğru bilgi” konuları ile ilgili olarak filozofların çeşitli fikirleri ileri sürdüğü anlaşılmaktadır. Elinizdeki çalışmada söz konusu düşüncelere yer vererek, şüphe, eleştirel düşünce ve doğru bilgi arasında nasıl bir ilişkisellik olduğunun tartışılması amaçlanmaktadır. Çalışmamız çerçevesinde felsefi metin analizi yöntemine başvurulmaktadır. Araştırmamızda yer verdiğimiz “şüphe” kavramı, bazı dini ve dogmatik tutumların ileri sürdüğü anlamda şeytani/lanetli bir şey değildir. Ayrıca bu ifadeden “vesvese” gibi bir anlamın da çıkarılmaması gerekmektedir (Arslan, 2019: 31). Bunun yerine şüpheyi felsefi bir kavram olarak ele alıp tartışmaya çalıştık. Arapça kökenli “şüphe” sözcüğü yerine aynı anlama gelen “kuşku” sözcüğünü tercih etmek de mümkündür. Bununla birlikte “eleştiri”, “kritik” ve “tartışma” kavramlarının, özellikle kendi kültür dünyamız içinde, yaygın olarak gerçek anlamının dışında kullanıldığı görülmektedir. Öyle ki “eleştiri” sözcüğü çoğunlukla “suçlama”, “yerme”, “kusur bulma”, “karalama” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Aynı zamanda yaygın kullanımıyla eleştirinin, bir fikrin yalnızca eksikliğini göstermek için ortaya çıkmış art niyetli bir tutum olduğu düşünülmektedir (Muhtaroglu, 2022: 22). Elinizdeki çalışmada “eleştiri” sözcüğü, günlük hayattaki olumsuz anlamlarının ötesinde, özüne uygun olarak değerlendirme, ayırt etme, ayıklama vb. anlamları minvalinde ele alınmaktadır. “Doğru bilgi” ise belli bir haberin teyidi anlamına gelen “doğru haber” sözünden farklı olarak, aklın doğru kullanımı ile ilgilidir. Bu çerçevede çalışmamızda şu konulara yer verilmektedir: 1) Gerçeklik ve Algı, 2) Düşünme ve Şüphe, 3) Felsefi Bir Tavır Olarak Şüphe, 4) Dogmatizm ve Şüphecilik, 5) Eleştirel Düşünce, 6) Doğru Bilgi. Bununla birlikte ilk adımda akıl yürütme, bilme ve düşünme süreçlerinde şüpheyi gerektiren durumların

temellerinin anlaşılması önem arz etmektedir. Bu bağlamda öncelikle gerçeklik ve algı konusunun ele alınması yerinde bir tutum olacaktır. Sonraki aşamada ise şüphe, eleştirel düşünce ve doğru bilgi arasındaki ilişkisellik felsefi bağlamda tartışmaya açılacaktır.

1. Gerçeklik ve Algı

Dış dünyanın gerçekliğinin insan zihni tarafından algılanış biçimi, felsefe tarihi boyunca filozofları meşgul eden önemli konulardan biri olagelmıştır. Francis Bacon “düşünme faaliyeti çoğunlukla görünüşle son bulur ve çok eksiktir veya belki de gözle görünemeyen nesnelere önem veremez” (Bacon, 2012: 132) ifadeleriyle söz konusu sorunsala dikkat çekmektedir. Düşünmek ve bilmek, onun mağara olarak tarif ettiği, kültürün sınırlılığında gerçekleştiğinden, dolaysız bir eylem olmaktan ziyade kültürel örüntülerin etkisi altındadır (Bacon, 2012: 132). Dolayısıyla “önceki inançlar, peşin fikirler ya da önyargılar duyuların verdiği mesajı çarpıtabilir” (Musgrave 2013: 73). Bacon’ın düşüncelerine paralel bir şekilde Descartes, peşin hükümlü kişilerin gerçekleri açıkça görmesinin mümkün olamayacağını ileri sürer (Descartes, 2007: 81). Kant ise şeylerin tasarımlarını (Vorstellung), kendinde şeyler (Ding an sich) olarak değil, şeylerin görünüşlerinin (Erscheinung) bizdeki temsili olarak tanımlamıştır (Kant, 1998: 24). Buna göre o doğru akıl yürütmek için duyuların yönlendirmesinden kaçınılması gerektiğini savunmuştur.

Genel itibariyle bilgi, süje ve obje arasındaki bir aktın sonucudur. Bu bağlamda insanın dış dünyayı algılayışında gerek sübjektif/öznel özelliklerin etkisi gerekse de bilme ve düşünme süreçlerinde duyguların rolü göz ardı edilemez. Aynı zamanda süje ile obje arasındaki ilişki dolaysız değildir. Duygular, alışkanlıklar/eğilimler, önyargılar, otorite/güç, gelenek, ben-merkezcilik, toplum-merkezcilik, dogmatizm (Çalışkan, 2019: 117) gibi faktörler bilgi ve düşünme süreçlerine doğrudan etki etmektedir. Dolayısıyla insan bilgi süreçlerinde söz konusu faktörlerin etkisi altında olduğundan, sıklıkla yanılabilen bir varlıktır. Toplumsal yapılar, aidiyetler, cinsiyet, etnisite, inançlar, peşin hükümler vb. unsurlar söz konusu faktörleri oluşturmaktadır (Arslan, 2017: 47).

Diğer taraftan histen, duygudan, heyecandan, içgüdüden arındırılmış bir aklın olup olamayacağı sorusu, öteden beri önemli bir tartışma konusu olmuştur. Özellikle felsefe ve psikoloji, söz konusunun sorunsalın araştırıldığı temel alanlardır. Bu konuda Aristoteles duygu, his, arzu, istek, içgüdü vs. öğelerin akıldan arındırılmasının mümkün olamayacağını ileri sürmektedir (Aristoteles, 1997: 28). Lakin zihni etkileyen unsurları pratik akıl ya da akıllı selim ve sağ duyu anlamlarına gelen *phronesis* vasıtasıyla yönlendirmek/dengelemek mümkündür (Aristoteles, 1997: 32). Onun yaklaşık 2500 yıl önce ileri sürdüğü fikirlerini, çağımız Nörologlarından Joseph Ledoux, *Duygusal Beyin* adlı eserinde destekler mahiyette bulgular ileri sürmüştür. Buna göre evrimsel süreç, düşüncelerimizi duygulardan arındırmamızın mümkün olamayacağını göstermektedir (Ledoux, 2020). Diğer bir ifadeyle insandaki akıl yürütme yetisi, duygusal yetilerin bir devamı olarak gelişmiştir (Tan, 2021: 1). Bahsi geçen hususlara istinaden bilme ve düşünme süreçlerinin nesnellüğünün oldukça tartışmalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan şüphe, söz konusu süreçlerin denetlenmesi bakımından önemli bir enstrüman olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Düşünme ve Şüphe

Kritik Düşünce (Critical Thinking) adlı kitabın yazarları Richard Paul ve Linda Elder’e göre: “İyi bir düşünür ifadeyi dikkatle dinler ve şüphe gerektiren bir durum olduğunda duyduğunun doğruluğunu ve kesinliğini sorgular” (Paul ve Elder, 2016:

94). Bertrand Russell ise “Düşüncelerim için ölmeyi göze alamam çünkü yanılıyor olabilirim”² (Russell, 2010: 336) ifadeleriyle doğru bilgi ve şüphe arasındaki ilişkiye vurgu yapmaktadır. C. G. Jung ise “bilimsel hakikatin anası kuşkudur” (Jung, 2017: 67) ifadesiyle şüphenin bilimsel gelişme için ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir. Şu hâlde bilim tarihi incelendiğinde geçmişte doğru olarak kabul gören çeşitli bilimsel yasalarda ve kuramlarda sonraları birçok değişikliğin olduğu görülmektedir. Örneğin Batlamyus Astronomisi’nin yerini Rönesans’la birlikte Kopernik Astronomisi almaya başlamıştır (Arslan, 2017: 47). Günümüzde ise evrenin merkezinin neresi olduğuna dair kesinleşmiş bir kanaat söz konusu değildir. Dolayısıyla bilimsel bulguların mutlak doğruluğunu kabul etmek yerine doğruluğundan şüphe duyulacak hususları belirlemek önem arz etmektedir. Böylelikle bilimsel bilginin denetlenmesi ve doğru bilginin inşası bağlamında mesafe kat edilebilecektir.

Diğer taraftan geçmişte insanların mutlak doğru olarak kabul ettiği birçok husus, günümüzde yanlışlanmış ve farklı doğruluk telakkileri oluşmuştur. Söz gelimi tarihsel süreçte oluşan toplumsal cinsiyet rolleri, günümüzde önemli ölçüde değişmeye başlamıştır. Aynı zamanda tarih kitaplarındaki grotesk anlatıların (Özbudun, Şafak ve Altuntek, 2014: 14) günümüzde artık kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ile birlikte doğru olmadıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca insanın kendi deneyimlerinde de geçmişte doğru olarak kabul ettiği ancak sonraları vazgeçtiği birçok hususun olduğu bir gerçektir (Arslan, 2017: 47). Şu hâlde önceleri mutlak olarak doğru kabul edilen birçok hususun zaman içinde değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır. Duyuların ve duyguların insanı yanıltma olasılığının yanında, insan kendi toplumunun ve çağının düşünce ufku nedeniyle de yanılabilen bir varlıktır. Dolayısıyla insanların yanılğılardan kurtulmaları bakımından duyduğu, gördüğü, okuduğu konuların gerçeğini sorgulaması gerekmektedir.

Blaise Pascal, “Pireneler’in bu tarafında doğru (Fransa) olan, öteki tarafında (İspanya) yanlıştır” (Arslan, 2017: 47) derken kültürler, ülkeler ve dinsel topluluklar arasında doğruluk fikrinin farklılaştığını ifade etmektedir. Aynı zamanda şüphenin, insanın doğruyu görebilmesi bakımından önemli olduğuna işaret etmektedir (Arslan, 2017: 47). Bununla birlikte Pascal’ın bu tutumu bir bakıma filozofların genel karakterine işaret etmektedir. Çünkü insanlar doğru olarak bildiklerini, mutlaklaştırma ve kutsallaştırma eğilimindedirler. Diğer bir ifadeyle insanlarda tekil ve tikel olayları genelleştirme alışkanlığı olduğu görülmektedir. Ancak doğru denilen şeylerin birbirinden farklılaşması felsefe tarihinde şüpheciliğin ortaya çıkmasında başat rol oynamıştır (Arslan, 2017: 47). Söz konusu genelleştirme ve mutlaklaştırma eğilimleri karşısında filozoflar, şüpheci bir tavırla insanın yanılabilceğini ifade etmişlerdir. Bu çerçevede çeşitli şüpheci akımlar ortaya çıkmıştır.

Avrupa Düşüncesinde iki önemli kuşku çağı vardır 1) Antik Dönem a) Pyrronculuk/Aşırı Kuşkuculuk b) Akademik Kuşkuculuk (Platon) (Yalçın, 2016: 9) 2) Rönesans (Horkheimer, 2005: 399). Dinsel-mitolojik anlayışa karşı duyulan şüphe ile birlikte doğa (arkhe) felsefesi geleneği oluşmuştur. Doğa felsefesindeki farklılığa istinaden ise Sofistler, insan ve görelilik üzerine düşünceler ortaya atmışlardır (Arslan, 2017: 48). Böylece süregelen bir felsefe geleneği söz konudur. Rönesans, Antikçağ düşüncesinin yeniden doğuşunu temsil ettiğinden, Antik dönem kuşkuculuğu dönemin ruhuna uygun olarak yeniden yorumlanmıştır. Temel olarak felsefede 1) Aşırı Şüphecilik (Sofistler-Septikler), 2) Metot olarak şüphecilik (Descartes-Gazali), 3) Deney dışı bilgiye şüphe (Hume’a göre yinelenen birliktelik zorunlu bir bağ değildir), (Yalçın, 2016: 10) 4) Felsefi Bir Tavır olarak şüphecilik,

² “I would never die for my beliefs because I might be wrong”

(Arslan, 2017: 48) türleri ortaya çıkmıştır. Felsefi Bir Tavrı olarak şüphecilik ise bütün filozofların ortak özelliği olduğunu ifade etmemiz mümkündür.

3. Felsefi Bir Tavrı Olarak Şüphe

Filozoflar genel itibarıyla doğru bilginin peşinde olduklarında önceki fikirlere yönelik şüpheli bir tavrı benimsemektedirler. Çünkü şüphe mevcut bilgiyi yeniden inşa etme sürecinde düşünceyi harekete geçiren bir eylemdir (Alkın-Şahin ve Tunca, 2015: 198). Buna göre felsefe her fikre ve inanca sağlam bir gerekçe bulma alanı olmaktan ziyade, kanılarımızın, inançlarımızın ve düşüncelerimizin dayanaklarını/temellerini sorgulama etkinliğidir. Aynı zamanda felsefeyi doğruluğundan emin olunan şeylerin temellerini sorgulama ve gerekçeleri açığa çıkarma eylemi/faaliyeti olarak nitelendirmek mümkündür. Öyle ki tutarlı, mantıklı bir gerekçe ya da argüman olmadığı müddetçe ileri sürülen fikirler sağlam değildir. Dolayısıyla felsefenin karakteristik özelliklerinden başında gerekçesi olmayan fikirlerden şüphe etmek gelmektedir. Söz gelimi Aristoteles'in doğru bilgi için önerdiği *tümdengelim* yöntemine şüphe ile yaklaşan F. Bacon *tümevarım* yöntemini ileri sürmüştür. Sonraki dönemlerde ise onun bu düşüncesinden şüphe edildiği dikkat çekmektedir.

Görebildiğimiz kadarıyla felsefi düşüncenin gelişimi şüphe ile yakından ilişkilidir. Şu hâlde şüphe olmaksızın felsefi düşüncenin pek mümkün olamayacağı ortaya çıkmaktadır (Arslan, 2019: 28, 29). Bununla birlikte şüphenin felsefenin özünde olduğu ve her filozofun belli ölçüde şüpheli olduğunu iddia etmemiz mümkündür. Kant bu tutumu "gereçleri, temelleri olmadığı sürece herhangi bir görüşü, iddiayı kabul etmeme" olarak ifade etmektedir (Arslan, 2017: 48). Bu bağlamda Descartes "Yeterli ölçüde bilmediğimiz bir şey üzerine karar verdiğimiz zaman aldanırız" (Descartes, 2007: 70) görüşündedir. Buna göre gerçeği aramaya başladığımızda şüphe, önemli bir yol gösterici ve yöntem olacaktır. Bunun dışında sürekli olarak kuşkulu bir hayat yaşanması kast edilmemektedir (Descartes, 2007: 50). Dolayısıyla felsefi anlamda sağlıklı bir tavrı olarak şüphecilik felsefenin kendi doğasından/ruhundan doğan şüpheciliktir (Alkın-Şahin ve Tunca, 2015: 199). Böylelikle hayatın önemli soruları ile ilgilenen felsefeyi ortaya çıkaran ana unsurların aslında hayret ve şüphe olduğu anlaşılmaktadır. Cevizci'ye göre "Şüphe, felsefi sorgulamayı harekete geçiren en temel güçtür" (Cevizci, 2015: 9,10). Sorgulama, eleştiri, analiz ve sentez gibi süreçlerin en başında şüphe yer almaktadır.

Felsefi bir tavrı olarak şüphenin öncüsü Antik Dönem Atina'sında "bir şey biliyorum o da hiçbir şey bilmediğimdir" diyen Sokrates'tir. Ona göre zamanın ahlak, siyaset, din vb. geleneklerinde aslında hiçbir bilgi değeri söz konusu değildir (Arslan, 2017: 48). Bununla birlikte o, çağının geleneksel yapılarına yönelik şüpheli ve eleştirel bir tavrı geliştirmiştir. Aynı zamanda o, bu noktada kalmamış ve evrensel doğruların olabileceğine dair fikirler ileri sürmüştür. Onun bu fikirleri öğrencisi Platon tarafından takip edilmiş ve sistematik bir biçimde ifade edilmiştir. Örneğin Platon, "adalet, güçlünün işine gelendir" anlayışına karşı çıkarak, herkes için geçerli bir adalet anlayışının mümkün olabileceğini ileri sürmüştür (Platon, 2012: 17-28).

Platon mağara benzetmesinde zincire vurulmuş insanlardan söz etmektedir: "Onlar bütün hayatları boyunca görüp durdukları gölgelerin gerçek olmayabileceğinden en küçük bir şüphe duymazlar" (Cevizci, 2015: 11). Bu noktada o, zincire bağlı oturanlardan birinin kurtulup, ışığın geldiği mağaranın kapısına doğru yürüdüğünü, tasavvur etmemizi önerir. Bu kişinin gözleri güneş ışığında kamaşacağından çok rahatsız olacaktır. Büyük olasılıkla önceki oturduğu yere geri dönüp mağaranın duvarına bakmaya devam edecektir. "Platon'un yorumuna göre insanın

alışkanlıklarını terk etmesi çok zor olduğu için, o eski yerine, zincirlerine geri dönmek isteyecektir” (Cevizci, 2015: 11). Buna göre insan zihni zaman içinde alışkanlıkların doğru olduğuna kanaat getirmektedir. Böylelikle alışkanlıklar, akıl ve mantığın önüne geçebilmektedir ve bu cendereden çıkmak çok kolay değildir. Rönesans döneminde yaşayan Montaigne, Antik Çağ’dan tevarüs eden şüpheli anlayışı temel bir yöntem olarak benimsemiştir. Bu düşüncelerinden dolayı yaşadığı çağda tepki de almıştır. Kendi ifadesiyle: “Biliyorum kızıyorlar bana; şüphe etmemi yasaklıyorlar, şüphe edersem ağır küfürler savuruyorlar. İnanırmanın yeni bir yolu da bu!” (Montaigne, 2017: 287). Bununla birlikte Montaigne, insanlara şüphe etmeyi ve özgür düşünmeyi öğretmek istemiştir (Montaigne, 2017: XVII). Diğer taraftan şüphe etmeye karşı bir eylem ve kuram olarak dogmatizm karşımıza çıkmaktadır.

4. Dogmatizm ve Şüphecilik

Filozofların bir tavır olarak benimsediği şüpheli tutumu, hiçbir şeyin bilinmeyeceğini savunan aşırı şüphecilik ile karıştırmamak gerekmektedir. Temel bir özellik olarak felsefi şüphe, gerçeğin ortaya çıkarılmasında benimsenen temel bir yöntemdir. Dogmatik tutumlu kişiler, kendi zihinlerinin işleyişiyle ilgilenmek yerine doğrudan nesneye yönelmektedirler. Bu tutumun tam karşısında ise aşırı şüphecilik yer almaktadır. Şu hâlde dogmatizme karşı çıkan aşırı şüphe halinin yeni bir dogmatizm olduğunu iddia etmemiz mümkündür. Çünkü hiçbir doğrunun mümkün olamayacağına dair bir olumsuzlama, yeni bir dogmatik anlayıştan başka bir şey değildir (Caird, 2018: 256). Kant bağlamında düşünüldüğünde şüphe ile başlayan doğruyu bilme sürecinin eleştiriye evrilmesi önem arz etmektedir. Böylelikle yeni bir dogmatizm tehlikesi ortadan kalmış olacaktır.

Dogmatizm, şüphe ve eleştiri anlayışının ötesinde asla değişmeyecek doğruları kabul eden öğretinin adıdır. Şüphe, eleştiri, sorgulama vb. tutumları reddeden ve alışkanlıkları mutlaklaştıran kişilerin dogmatizme yönelmesi kaçınılmazdır. Dogmatikler, “kendi topluluklarının veya gruplarının sunduğu hayat reçetelerinin mutlak olarak doğru olduğuna inanırlar. Farklı hayat tarzlarına tahammülleri yoktur. Dogmatizm, şüphenin ve şüpheciliğin tam karşı ucunda yer alır” (Cevizci, 2015: 12). Bununla birlikte şüphe etmekten vazgeçmek bir nevi dogmatik olanı kabullenmektir. Cevizci’nin ifadesiyle “Şüphe eden kişi, gerçekliğin görüldüğü gibi olmayabileceğini, görünüşün gerisinde farklı nedenler olabileceğini düşünen insandır. Bununla birlikte şüphe ederek yaşamak her zaman kolay bir şey değildir. Bu yüzden insanların çoğu kendilerine açık iki alternatiften şüphe yerine rahat yaşamı seçerler” (Cevizci, 2015: 11). Alışkanlıklar gereği, rahatı ve zihin konforunu tercih eden kişilerin dogmatik tutumlar sergilemeleri kaçınılmaz olacaktır. Kant, söz konusu sorunsalı *Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt* eserinde şöyle anlatır: “Dogmalar ve kurallar, insanın doğal yetilerinin akla uygun kullanılmasının ya da daha doğru bir deyişle, kötüye kullanılmasının bu mekanik araçları, erginleşme ve olgunlaşma için sürekli bir ayak bağı olurlar” (Kant, 2014: 316) ifadelerine yer vermektedir. Söz konusu erginleşememe durumu insanın aklını kullanmaya cesaret edememesinden kaynaklanmaktadır. Kant’a göre: “Tembellik ve korkaklık nedeniyledir ki, insanların çoğu bütün yaşamları boyunca kendi rızalarıyla erginleşmemiş olarak kalırlar ve aynı nedenlerle ki, bu insanların başına gözetici ya da yönetici olarak gelmek başkaları için de çok kolay olmaktadır” (Kant, 2014: 315,316). O söz konusu erginleşememe ve dogmatizm sorunsalını analiz ederken sorunun kaynağına ilişkin şu ifadelerle yer vermektedir: “Ne var ki her yandan “Düşünmeyin! Aklınızı kullanmayın!” diye bağırdığını işitiyorum. Subay, “Düşünme, eğitimi yap!”; maliyecisi: “Düşünme, vergini öde!”; din adamı: “Düşünme, inan!” diyor” (Kant, 2014: 317).

Kant’ın anlattığı insanların tutumu ile Platon’un mağarasında zincire bağlı olarak yaşayan insanların durumu benzerlik arz etmektedir. Kant’ın ifadesiyle dogmatik

tutum, bir çeşit olgunlaşamama ve erginleşememe durumudur. Akli kullanma zahmetine girmeden, rahat olana yönelmek aslında insanların işine de gelmektedir: “Ergin olmama durumu çok rahattır çünkü. Benim yerime düşünen bir kitabım, vicdanımın yerini tutan bir din adamım, perhizim ile ilgilenerek sağlığım için karar veren bir doktorum oldu mu, zahmete katlanmama hiç gerek kalmaz artık” (Kant, 2014: 316). Zahmetten kaçıp, rahata sığınma arayışı ile birlikte insanın aklını daha az kullanacağı için dogmatik tutumların ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır. Böylesi bir durumda olan insan ise “aklını bir başkasının kılavuzluğu” (Kant, 2014: 315) olmadan kullanma cesaretini gösteremeyecektir.

Cevizci'nin de ifade ettiği gibi şüphenin ve kaygının zahmetinden çekinen insanlar genellikle alışlageldik bir hayat tarzına yönelirler. Şüpheden kaçıp, alışkanlıkların etkisiyle davranan insanlar, bireysel kimlik yerine toplumsal kimliği tercih ederler. Böylece zahmetten kurtulup, herkesin yaptığı gibi yaparak, sıradan bir hayat sürdürürler. Bu tutumu benimseyenlerin farklılıklara ve farklı hayat tarzlarına tahammül seviyeleri çok azalır. Böyle kişiler, topluluk kimliğinden güç alabilmek için bir gruba, siyasi partiye, kitleye, ideolojiye, cemaate vs. sığınma ihtiyacı hissederler. Dolayısıyla insanların çoğunluğu kendilerine sunulan yaşam reçetelerini sorgulamak yerine Platon'un mağarasında yaşamayı tercih etmektedir. Çok az kişi, günlük hayatta yer alan haberler ile bunlara yapılan yorumların ve meydanlarda atılan sloganların doğruluklarından şüphe etme cesareti göstermektedir (Cevizci, 2015: 12). Bunun yerine insanların çoğunluğu tarafından toplumun genel temayülü doğru olarak kabul görmektedir.

Böylesi bir ortamda şüphe ve sorgulama gibi tutumların rağbet görmesini beklemek doğru olmayacaktır. Yukarıda bahsi geçen duruma karşı Montaigne'in tavrı dikkat çekicidir. Skolastik dogmatizmin zirve yaptığı dönemlerde Engizisyon Mahkemeleri insan hayatı üzerinde tahakküm kurmuştur. Böylesi bir dönemde yaşayan Montaigne, insanları cadı avı ve engizisyon şüphe etmeye davet etmiştir (Musgrave, 2013: 45). Aynı zamanda o, insanlara dogmatizme karşı şüphe etme, sorgulama ve düşünme çağrısında bulunur (Montaigne, 2017: 4). Ancak zulümleriyle ün salmış olan engizisyon, emsalsiz değildir, tarih boyunca dinde ve ahlakta günahkâr oldukları için katledilen çok insan olmuştur. İnsanları katleden ve eziyet eden her kurum aslında bir çeşit engizisyonudur. Buna göre dogmatiklerin engizisyon kurmayı amaçladıkları, şüphecilerin ise aydınlanma peşinde oldukları anlaşılmaktadır. Tarih boyunca ortaya çıkmış din savaşlarının sayısı sayılamayacak kadar çoktur (Musgrave, 2013: 45). Bununla birlikte şüphe etmenin dogmatizmin panzehri olduğunu iddia edebiliriz (Alkın-Şahin ve Tunca 2015: 199). Şu hâlde dogmalardan şüphe eden sağlıklı anlayışlar, iyi bir insan hayatının peşinde oldukları için insani anlamda değerlidirler. Görebildiğimiz kadarıyla “bir tavır olarak şüphecilik” felsefenin eleştirel özelliği ile yakından ilgilidir. Filozof hâlihazırdaki düşüncelerin/fikirlerin doğruluğundan/tutarlılığından şüphe ettiği için eleştiri ve sorgulamaya yönelen kişidir. Filozofun şüpheci tavrı ile eleştirel düşünce arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur.

5. Eleştirel Düşünce

Kant'ın yukarıda zikredilen düşünceleri, insanın kendi aklını kullanamayışına (Kant, 2014: 315) yönelik eleştiriler içermektedir. Şüphe ve eleştirel düşünce onun felsefesinin önemli enstrümanları arasında yer almaktadır. Bu çerçevede o insanlara, dogmatik ergin olmayış durumundan kurtulabilmek için kendi akıllarını kullanmayı önermektedir. Aydınlanmanın da mottosu haline gelen bu tutum, Kant tarafından “Sapare Aude! yani “aklını kullanma cesaretini göster!” (Kant, 2014: 315) şeklinde ifade edilmiştir. Bu çerçevede düşünce tarihi boyunca filozofların önemseydiği ve felsefenin temel özelliklerinden olan eleştirel düşünmenin neligini açıklamak faydalı olacaktır. Eleştiri, günlük dilde yaygın olarak kullanılan “hata bulma çabası” ya da

“karalama” gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Durhan, 2021: 89). Oysa eleştiri kavramının temelleri araştırıldığında farklı anlamlar karşımıza çıkmaktadır. Eleştiri kavramı özünde değerlendirme, yargılamak, karar vermek, ayırt etmek gibi anlamlara gelen Yunanca “kritikos” sözcüğüne dayanmaktadır (Söylemez, 2016: 674). Bu kavramın felsefede yer etmesinde öncü olan Sokrates, eleştirel düşünceyi “Bir şeyi iyi ya da kötü yanlarıyla değerlendirme” (Şenşekerci ve Bilgin, 2008: 21) olarak tanımlamıştır. Böylelikle onun insan düşüncesini şüphe, eleştiri ve sorgulama yoluyla iyileştirmeyi amaçladığı ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda eleştirel düşünce, günümüzde sorgulama yöntemi olarak literatürde yer almaktadır (Şenşekerci ve Bilgin, 2008: 21, 22).

Şüphe felsefi düşünceyi harekete geçirici bir özelliğe sahip olmasının yanında eleştirel düşünme ile yakından ilişkili bir tutumdur. Bu tavrın devamında ise sorgulama ve eleştirme gibi felsefi düşüncenin diğer aşamaları ortaya çıkmaktadır. Paul ve Elder’e göre “eleştirel düşünce, neyin doğru olup olmadığını tanımlama konusunda sağlıklı bir şüphecilik içerir” (Paul ve Elder, 2016: 94). Aynı zamanda İyi bir düşünür “doğruluğu öne sürülen şeyi sorgulamak üzere sorularını genişletir” (Paul ve Elder, 2016: 94). Bu tutumlar olmadığı takdirde ön yargı ve ben-merkezcilik, düşünme süreçlerine etki etmektedir. Paul ve Elder’e göre “Doğal olarak kendi düşüncelerimizi, sadece bize ait olmalarından dolayı doğru olarak kabul etme eğilimi gösteririz. Böylece bizimle aynı fikirde olmayanları yanlış olarak kabul ederiz. Ayrıca, bizim görüşlerimize uymayan ifadeleri sorgulama eğilimindeyken görüşlerimize uygun olanları sorgulamama hatasına düşeriz. Oysa eleştirel düşünürler olarak, başkalarının olduğu kadar kendi düşüncelerimizin de doğruluğunu değerlendirmeye mecburuz. Bu bizi kendi düşüncemizdeki eksiklikle karşılaştırsa bile yapmaya mecburuz” (Paul ve Elder, 2016: 94). Buna göre eleştirel düşüncenin anlamı, birilerini karalamak olmayıp, tutarlı ve doğru düşünmeye yönelmektir. Buna göre eleştirel düşünme, kendi fikirlerimizin yanı sıra başkalarının fikirlerini de göz önünde tutarak, anlamayı “amaçlayan aktif ve organize bir zihinsel süreçtir” (Durhan, 2021: 91). Dolayısıyla doğru düşünebilmek ve doğru bilgiye ulaşabilmek için eleştirel düşünmenin önemsenmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte insan, bir duygu/his varlığı olduğu için kendi düşüncelerini ve onu destekleyici düşünceleri doğru kabul etme eğilimi gösterir. Oysa insan doğru düşünebilmek ve kendi düşüncelerini denetleyebilmek için farklı bakış açılarına ihtiyaç duyar. Bu bağlamda eleştirel düşünce fikrinin öncüsü Sokrates’in “diyalog yöntemi” önemli bir enstrüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Sokratik diyalogda soru-cevap yöntemiyle düşüncelerimize eklenmiş yanlış fikirlerin ayıklanarak, doğrunun ortaya çıkması amaçlanmaktadır. Paul ve Elder’in ifadesiyle: “Socrates güç bakımından başkalarına bağımlı olmayan kişilerin oldukça sağlam bilgisi ve öngörüsü olduğunu bulmuştur. Gücü ve yüksek konumu olan kişilerin halen derinlerde kafası karışık ve irrasyonel olabileceğini göstermiştir. Fikirlerin güvenilir olduğunu kabul etmeden önce düşünce içinde derinden araştırma yapılabilmesi için derinden soru sorulmasının önemine değinmiştir” (Paul ve Elder, 2016: 412). Öyle ki Sokrates’in çağında yaygın olan “doğru güçtedir” anlayışına karşı “güç doğrudadır” fikrini savunduğu bilinmektedir. Benzer biçimde Kant “güce sahip olmak kaçınılmaz biçimde aklın serbest yargıda bulunmasına zarar verecektir” görüşünü savunmaktadır (Kant, 2020: 64). Bu nedenle Kant, aklın sağlıklı muhakeme yapabilmesi için filozofların, güç sahibi olmayı gerektirecek herhangi bir göreve gelmelerini tasvip etmemektedir.

6. Doğru Bilgi

Sokrates’in diyalog yöntemi sonraki dönemlerde geliştirilmiştir ve günümüzde başta eğitim olmak üzere hayatın birçok alanında yer almaya başlamıştır. Aynı zamanda bu yöntemin eleştirel düşünce alanında oldukça önemsendiği anlaşılmaktadır.

Eleştirel bir yöntemeye dayalı “Sokratik Sorgulama”nın en önemli özelliklerinden biri, mantıksal tutarlılık bağlamında düşündürmektir (Paul ve Elder, 2016: 412). Mantıksal tutarlılık içinde düşünmek ise, şüphe ve eleştiriden sonraki aşamada doğru bilginin inşasında önemli rol oynamaktadır. Sokrates’in çağındaki bilgi anlayışına yönelik şüpheli ve eleştirel bir tavır geliştirmesinin yanında doğru bilginin inşasına yöneldiği bilinmektedir. Onun bu tutumu yalnızca felsefe için değil, bilim ve öteki alanlar için de örnek teşkil etmektedir. Sokrates’in şüpheli ve sorgulamalarının yanında, evrensel doğruların olabileceğine yönelik kanaati şüphe, eleştiri ve doğru bilgi arasındaki ilişkiyi anlamamız bakımından önemli bir adımdır.

Platon ise “Mağara Metaforu” ile gölgelerden şüphe etmenin önemine dikkat çekmektedir. Ona göre doğru bilgiye mağaradan çıkmakla ulaşmak mümkündür. Öğrencisi Aristoteles’e göre doğru bilgi ve doğru düşünebilmek için insanın aklını eğitebilmesi önem arz etmektedir. Çünkü akıl sahibi bir varlık olarak insanın mutluluğu akla uygun hareket etmesinden geçmektedir (Kaya, 1981: 213). Bu bağlamda kişinin akıl ile duygu dengesini sağlaması “aklıselim” olarak ifade edilmektedir Aristoteles’in ifadesiyle, “Aynı biçimde eylemlerde de aşırılık, eksiklik ve orta söz konusudur. Erdem ise aşırılığı yanlış olan, eksikliği yerilen, ortası övülen ve isabetli olan etkilenimlerle ve eylemlerle ilgili; övülmek ve isabetli olmak da erdeme özgü. Demek erdem bir tür orta değildir, ortayı amaç edinir. Demek erdem bir tür orta değildir, ortayı amaç edinir” (Aristoteles, 1997: 32). Dolayısıyla duygu faktörlerini, pratik akıl ve aklıselim (phronesis) vasıtasıyla yönlendirerek, ölçülü/erdemli olmak mümkündür. Duygulardan arındırılması mümkün olmayan akli eğitebilmek ve itidalli olana yaklaştırmak ancak insanın kendi çabası ile mümkündür. Aristoteles’in ahlak ve pratik bilgelik (phronesis) bağlamında ileri sürdüğü bu fikirler temel bir erdemdir (Aristoteles, 1997: 20,21). Buna göre pratik akılda ortaya çıkabilecek olan ölçülü davranışı akli başında olmak ya da sağduyulu olmak olarak ifade etmemiz mümkündür. Dolayısıyla doğru düşünme ve doğru bilginin yolu pratik aklın ölçülü, doğru kullanımından geçmektedir.

Antikçağ’da doğru bilginin imkânına ilişkin ortaya çıkan söz konusu süreçler Rönesans ve Yeniçağ filozoflarını da etkilemiştir. Montaigne, şüphe ve eleştiri konusunda Antikçağ’ı ve Sokrates’i çok iyi anlamış ve yorumlamıştır. O, eleştirel düşünmeyi ve düşüncelerimizin çemberini kırmayı önemsemektedir. Böylelikle Montaigne bilgiçlik taslamadan “kendi düşüncemizi başkalarının düşünceleriyle zenginleştirmesini” öğrenebilmeye işaret etmektedir (Montaigne, 2017: XVIII). Bacon, Descartes, Kant gibi filozoflar, bahsi geçen fikirleri geliştirmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte Bacon’un zihnin idollerden/putlardan arınmasını içeren düşünceleri doğru bilginin inşası bakımından önem arz etmektedir. Putlardan arınmayı bir nevi Platon’un mağarasından çıkararak doğru bilgiye yönelmeye benzetebiliriz. Kant bu düşüncüyü daha ileriye taşıyarak, eleştiriye temel bir felsefe karakterine dönüştürecektir. Buna göre öncelikle akli düşmüş olduğu yerden kurtarıp, onu kullanma cesareti göstermek gerekmektedir. Aynı zamanda düşüncelerimize eklenmiş yanlış fikirleri görebilmek için, onları başkalarıyla paylaşmak gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle doğru bilgiye ulaşabilmek için düşüncelerimizi başkalarına/kamuya açmamız gerekmektedir. Kant bu durumu şu şekilde ifade eder: “Kendi yargılarıma başkalarının bakış açısından tarafsız olarak bakarak, daha önceki öngörülerim hakkında üçüncü bir bakış açısı geliştirmenin mümkün olabileceği umudunu besliyorum” (Kant, 2005: 342) Öyle ki tarafsızlık ancak başkalarının bakış açılarını hesaba katarak edinebilecek bir tutum olabilecektir. Kant bunu mikroskobik boyuttan genel bakış açısına geçiş olarak nitelendirmektedir ve düşüncemizin sağlıklı/tutarlı bir biçimde oluşması için başkalarının fikirlerine mutlaka ihtiyacımızın olduğunu ileri sürmektedir (Kant, 2005: 342,343). O, bu yöntemi “geniş bir zihniyetle düşünmek” anlayışı olarak formüle etmiştir.

Temel bir özellik olarak felsefi şüphe, hiçbir şeyin bilinemeyeceğini ileri süren aşırı şüpheden farklı bir tutumdur. Bu tutum sağlıklı, mutedil bir yöntemdir ve Sokrates'ten Kant'a kadar olan zaman zarfında önemli bir gelişim kaydetmiştir. Ele almaya çalıştığımız analizlere istinaden doğru düşünebilmek ve doğru bilgi için filozofların önemmediği şüpheli ve eleştirel tutumları önemsemek gerekmektedir. Çünkü aldatici görüşün arkasındaki gerçekliği görebilmek için yüzeysel derine inebilmek gerekmektedir (Paul ve Elder, 2016: 412). Buna göre mevcut bilgiyi olduğu gibi kabul etmek yerine eleştiri süzgecinden geçirmek ve yeniden tesis etmek doğru bilgiye götüren önemli bir anahtardır.

Sonuç

Ele aldığımız analizlere istinaden insanların "bildiklerini zannetmeleri" ile "doğru bilginin" kendisinin aynı şey olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda "gerçeklik" ve "algı" arasındaki farklılaşmanın felsefi anlamda temel bir sorunsal olduğu anlaşılmaktadır. Önceleri doğru zannedilen ancak sonraları doğru olmadığı anlaşılan hususlar, bu durumun en yaygın örnekleri arasındadır. Böylesi yanılsamalar kişisel olarak deneyimlenebileceği gibi bilimsel araştırmalarda için de geçerlidir. İnsanlar arasında sıklıkla ortaya çıkan "anlaşmazlık" ve "yanlış anlama" gibi problemlerin temelinde bahsi geçen sorunlar yer almaktadır. Diğer taraftan öznel ve tikel bilgileri mutlaklaştıran "dogmatik" tutumlarla karşılaşmak mümkündür. Bununla birlikte hiçbir doğruluk değerini kabul edemeyen "aşırı şüpheli" varlığını da yadsımamak gerekmektedir. Aşırı uçlardaki söz konusu anlayışların ötesinde doğru bilginin inşası bakımından belirlenecek yöntemler önem arz etmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla doğru bilgiyi elde edebilmek için sağlıklı ve tutarlı akıl yürütme yollarına gereksinim duyulmaktadır.

Duyu algısının ve kişide ortaya çıkması muhtemel çeşitli duygu durumlarının doğru bilginin üzerini örtebileceğini ya da perdeleyebileceğini hesaba katmak gerekmektedir. Böylesi durumlarda doğru bilginin üzerini örten unsurların ayıklanmasında "şüphe" ve "eleştiri" önemli enstrümanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre şüphe ve eleştiri akıl yürütme ile bilgiyi elde etme süreçlerini denetleyici bir özelliğe sahiptir. Bu süreçte başvurulmuş şüphelinin günlük dildeki olumsuz anlamının ötesinde doğruluğunda emin olunmayan şeylere yönelik sağlıklı bir tutum olduğu anlaşılmaktadır. Eleştiri ve eleştirel düşünce ise karalama, yerme ya da suçlama gibi anlayışların ötesinde bir şeyi doğru ve yanlış yönleriyle görebilmeyi sağlayan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Eleştirel düşünme doğruluk değeri taşımayan unsurların ayıklanması ve doğruluk değeri taşıyan unsurların sentezlenerek bilginin inşası bakımından vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Buna göre şüphe ve eleştiri bilginin doğru/sağlıklı bir biçimde inşasında vazgeçilmez bir rol oynamaktadırlar.

Kanaatimize göre şüphe ve eleştiriye yalnızca bilimsel bilgi ile felsefi bilgi süreçlerinde değil, insan hayatının bütün alanlarında ihtiyaç duyulmaktadır. Kişinin doğru bilgiyi elde edebilmesinin yolu sorunlara ve sorulara farklı açılardan bakabilmekten geçmektedir. Şu hâlde bilgiyi öznel ve tikel düzeyden başkalarının da kabul edebileceği bir seviyeye yükseltebilmek için başkalarının fikirlerine açık olmak gerekmektedir. Böylelikle düşüncelerimize eklenmiş yanlış ve hatalı unsurlardan kurtulmanın yolu açılmış olacaktır. Buna göre ileri sürülmüş fikirleri tamamen reddetmek yerine, eleştirel bir tutumla, onların yanlış yönleri elenip, doğru parçaları elde tutulabilir. Elde edilen doğruları birleştirmek/sentezlemek suretiyle kuşatıcı bir bakış açısına ve doğru bilgiye ulaşmak mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Alkın-Şahin, S. ve Tunca, N. (2015). Felsefe ve Eleştirel Düşünme, Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 5(2), 192-206.
- Arendt, H. (2005). Kant'ın Siyaset Felsefesi Üzerine Notlar (Yasemin Tezgiden, Çev.). Cogito, (41-42), 340-380.
- Aristoteles. (1997). Nikomakhos'a Etik (Saffet Babür, Çev.). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Arslan, A. (2017). Felsefeye Giriş. Ankara: BB101 Yayınları.
- Arslan, Y. (2019). Sıradanlaştırılan Felsefe Dersleri, Aşırılaştırılan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri Kayıp mı, Kazanım mı? (2017-2018/2018-2019 Yılları Program Örnekleri), Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi, 3(2), 27-42.
- Bacon, F. (2012). Novum Organum (Sema Önal, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Caird, E. (2018). Eleştiri Düşüncesi: Kant'ın Eleştiri Felsefesine Giriş, (Metin Bal, Çev.). Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, (30), 253-279.
- Cevizci, A. (2015). Felsefeye Giriş. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Çalışkan, M. (2019). Eleştirel Düşüncenin Öğretimi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 9(1), 114-134
- Descartes, R. (2007). Felsefenin İlkeleri (Murat Akın, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Durhan, G. (2021). Eleştirel Düşünme: Bir Sokratik Sorgulama Metodolojisi, Temaşa Felsefe Dergisi, (15), 86-97.
- Horkheimer, M. (2005). Geleneksel ve Eleştirel Kuram (Mustafa Tüzel, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Jung, C. G. (2017). Ruh (İsmail Hakkı Yılmaz, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Kant, I. (2014). "Aydınlanma Nedir?" Sorusuna Yanıt (1784) (Nejat Bozkurt Çev.). Immanuel Kant, Seçilmiş Yazılar, Ankara: Sentez Yayıncılık, 315-325.
- Kant, I. (2020). Ebedi Barış Üzerine Felsefi Bir Tasarı (Celal Yeşilçayır, Çev.). Ankara: Fol Yayınları.
- Kant, I. (1998). Kritik der reinen Vernunft, Vorrede zur zweiten Auflage, (1787), Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Kaya, M. (1981). Aristoteles'in Ahlak ve Siyaset Felsefesinin İslam Dünyasına Yansıması, Felsefe Arkivi, (22-23), 207-243.
- Ledoux, J. (2020). Duygusal Beyin (Arıcan Uysal, Çev.). İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Musgrave, A. (2013). Sağduyu, Bilim ve Şüphencilik (Nur Küçük, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Montaigne. (2017). Denemeler (Sabahattin Eyüboğlu, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Journal of Social Sciences and Humanities:

- Muhtaroglu, N. (2022). *Aklın Üç Yüzü, Eleştirel Çok-yönlü ve Yenilikçi Düşünce*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Özbudun, S., Şafak, B. ve Altuntek, N. (2014). *Antropoloji, Kuramlar Kuramcılar*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Paul, R. & Elder, L. (2016). *Kritik Düşünce* (Esra Aslan, Gamze Sart, Çev. Ed.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Platon. (2012). *Devlet* (Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Söylemez, Y. (2016). İçerik Analizi: Eleştirel Düşünme, *Ekev Akademi Dergisi*, 20(66), 671-696.
- Şensekerçi, E. ve Bilgin, A. (2008). Eleştirel Düşünme ve Öğretimi, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(14), 15-43.
- Tan, A. (2021). Bir Bilgi Kaynağı Olarak Duygu-Akıl İlişkisi, *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(6), 1-32.
- Yalçın, Ş. (2016). Neyi Bilebiliriz?, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 7-20.
- Zack, N. (2010). *The Handy Philosophy Answer Book*, Canton USA: Visible Ink Press.